

Роль служби економічної безпеки підприємства при забезпеченні захисту бухгалтерської інформації

Визначено необхідність створення на підприємстві служби економічної безпеки. Розкрито її значення для забезпечення економічної безпеки підприємства та захисту бухгалтерської інформації. Обґрунтовано необхідність здійснення внутрішнього контролю за дотриманням економічної безпеки підприємства

Necessity of creating the department of economic security at the enterprise has been determined. Its significance as for providing enterprise's security so for securing accounting information has been elucidated. Necessity of carrying out internal control over adherence to enterprise's economic security has been revealed

Ключові слова: *економічна безпека, захист, бухгалтерська інформація.*

Вступ. В результаті комп'ютеризації бухгалтерського обліку змінився перелік контрольних процедур, які виконувались обліковим персоналом вручну. Комп'ютерна система бухгалтерського обліку сприяє здійсненню поточного контролю за правильністю реєстрації господарських операцій. Правильно розроблена та впроваджена на підприємстві комп'ютерна система бухгалтерського обліку сприяє забезпеченню дотримання обліковими працівниками правил ведення обліку та порядку документообороту. Корисність для підприємства забезпечується зменшенням вірогідності виникнення помилок, як навмисних, так і випадкових.

Контроль за дотриманням економічної безпеки дозволяє отримати якнайповнішу та об'єктивнішу оцінку захищеності підприємства, локалізувати наявні проблеми та розробити ефективну систему забезпечення економічної безпеки підприємства.

Постановка завдання. Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що проблеми забезпечення захисту бухгалтерської інформації шляхом створення на підприємстві служби економічної безпеки не знайшли свого відображення у працях науковців. Проте, деякі суміжні з цією проблемою

Дикий А.П., кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку, Житомирський державний технологічний університет (м.Житомир)

питання частково висвітлювалися такими дослідниками, як: В. Забродський, Н. Капустін [1], Є.А. Олейніков [2; 6], В.Л. Тамбовцев [4], В.В. Шликов [5], В.І. Ярочкін [7]. Таким чином цілком очевидним є те, що дана проблема потребує подальшого дослідження та наукового вирішення.

Метою дослідження є необхідність обґрунтування доцільності створення на підприємстві служби економічної безпеки, її значення при забезпеченні надійного захисту бухгалтерської інформації.

Результати. На початковому етапі створення, основним завданням служби економічної безпеки є визначення напрямку розвитку та підтримки намірів підприємства, спрямованих на захист інформації в тому числі й бухгалтерської від несанкціонованого ознайомлення, зміни або знищення. Це досягається шляхом упровадження відповідних правил, інструкцій та вказівок.

Служба економічної безпеки відповідає за розробку, виконання та здійснення контролю планів із забезпечення інформаційної безпеки підприємства в наступних напрямках (рис. 1).

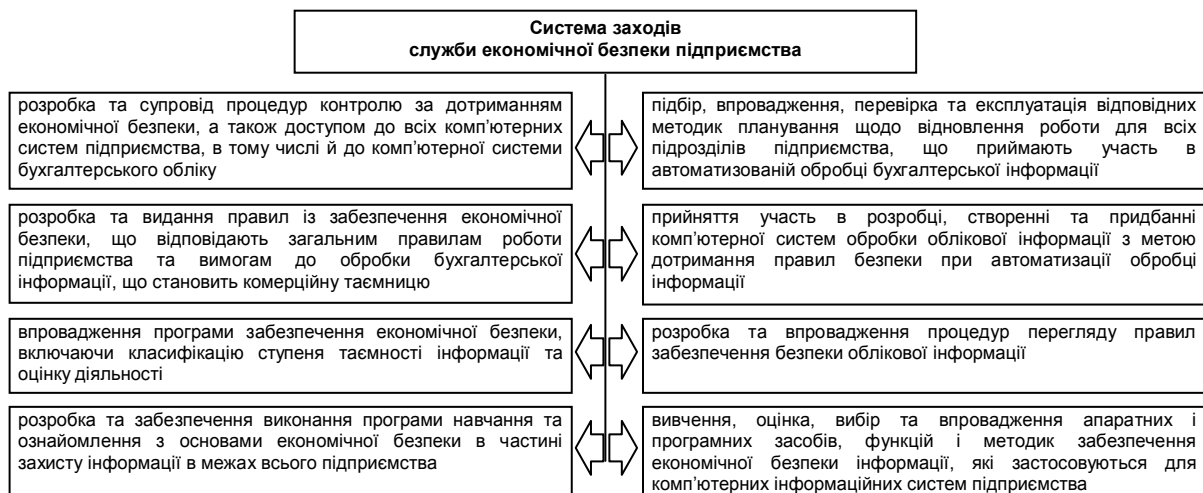

Рис. 1. Система заходів щодо виконання та здійснення контролю службою економічної безпеки підприємства

В разі необхідності на службу економічної безпеки можуть покладатися й інші обов'язки в частині контролю захисту інформації, серед яких можна виділити наступні (рис. 2).

Створення служби економічної безпеки підприємства потребує значних витрат. Однак не кожному підприємству під силу нести витрати на забезпечення ефективної системи безпеки інформації, тому, насамперед, необхідно провести економічне обґрунтування її створення. Як показують дослідження, у розвинених країнах світу на функціонування служб безпеки виділяється до 20% чистого прибутку підприємства на рік [3]. Практика діяльності деяких підприємств у цій

сфері показує, що на утримання фізичної охорони витрачається до 50 %, на технічне оснащення до 30 %, на інші складові служби безпеки до 20 % засобів, що витрачаються підприємством для забезпечення своєї безпеки. Оцінивши всі витрати, які пов'язані з функціонуванням служби економічної безпеки, керівництво може зробити відповідні висновки про доцільність її створення на підприємстві.

Рис. 2. Додаткові обов'язки служби економічної безпеки підприємства в частині контролю захисту інформації

Об'єктивність контролю економічної безпеки забезпечується ступенем його незалежності. Мета здійснення контролю економічної безпеки полягає в наданні допомоги співробітникам підприємства ефективно виконувати свої функції в частині захисту інформації в інформаційному середовищі від вірогідного прояву зовнішніх і внутрішніх загроз. Після проведення перевірки керівництву підприємства надаються відповідні дані аналізу та оцінки, рекомендації та іншу необхідну інформацію, яка є результатом перевірок стану безпеки.

При здійсненні контролю економічної безпеки підприємства, як правило, виконуються наступні функції (рис. 3).

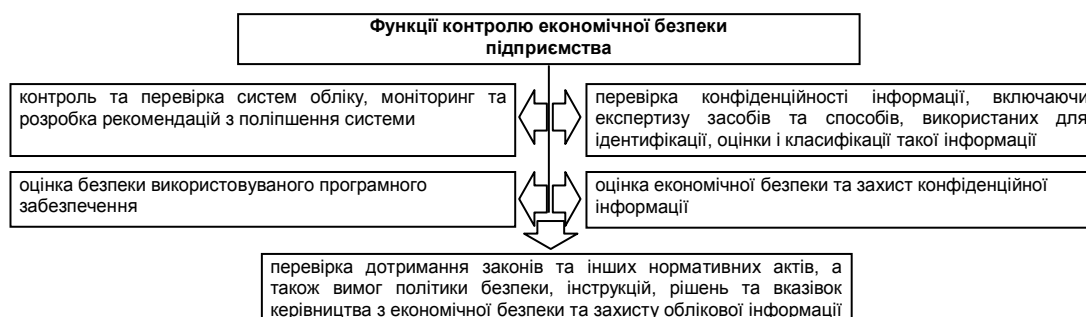

Рис. 3. Функції контролю економічної безпеки підприємства

Внутрішній контроль за діями облікового персоналу та системою бухгалтерського обліку дозволяє виявити причини виникнення помилок в звітній документації. Серед співробітників бухгалтерії можуть бути шахраї. Бухгалтери,

касири та інші особи, що мають право вести бухгалтерські записи, як правило, здійснюють розкрадання шляхом знищення раніше виконаних проводок або внесенням змін до них. Для боротьби з шахрайством слід дозволити доступ до здійснення бухгалтерських проводок тільки бухгалтеру, що виконує цю роботу і відповідає за неї. З метою контролю слід в кінці кожного робочого дня одержувати роздруковані та завірені підписами двох незалежних за службовими обов'язками працівників підприємства журнал господарських операцій та оборотну відомість.

Слід також мати в друкованому вигляді перелік показників або програмних констант, які використовуються програмою для обчислення сум операцій, набір довідників (картотек), первинних документів і бібліотеку алгоритмів обробки інформації (роздруковувати кожного разу після суттєвих змін). Після закінчення електронної обробки інформації пачки паперових первинних облікових документів повинні передаватися в бухгалтерію підприємства, а електронні документи у відповідний підрозділ відділу комп'ютеризації для підготовки до збереження в архіві. Передача здійснюється з обов'язковою реєстрацією пачок документів. При цьому повинні бути передбачені заходи, які б виключали повторне використання первинної документації, що передається на зберігання.

Внутрішній контроль за дотриманням економічної безпеки підприємства можна розподілити за наступними напрямками:

- контроль об'єктної спрямованості. Здійснюється контроль всієї системи економічної безпеки або певних підрозділів системи;
- контроль проблемної спрямованості. Здійснюється контроль окремих складових забезпечення безпеки підприємства (облікова, інформаційна сфери);
- контроль функціональної спрямованості. Здійснюється контроль функціональних підрозділів підприємства з питань забезпечення безпеки (охорона, кадри, документи).

Оскільки проблеми економічної безпеки підприємств безпосередньо пов'язані з їх виробничими процесами, контроль за дотриманням економічної безпеки можна трактувати як спостереження служби безпеки за оцінкою ступеня відповідності реального стану безпеки підприємства вимогам обстановки та критеріям відповідних нормативних і законодавчих актів, підкреслюючи тим самим, що зміст контролю безпеки визначається специфікою господарської діяльності підприємства. Це визначення містить основні характеристики загального контролю, які розповсюджуються і на контроль економічної безпеки:

- вимір поточних характеристик;
- порівняльний аналіз відповідності законодавчим та нормативним вимогам;
- контроль та оцінка ступеня безпеки.

Внутрішній контроль за дотриманням економічної безпеки підприємства необхідно розглядати як виключно внутрішній інструментарій управління, що виключає, з метою конспірації, неможливість надання інформації про його результати стороннім особам. Внутрішній контроль безпеки є, насамперед, інструментом оцінки діючої системи безпеки підприємства та управління можливими ризиками. Усунення загроз економічній безпеці передбачає, в тому числі, й захист економічних, соціальних і інформаційних інтересів підприємства. Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що контроль за дотриманням безпеки стає інструментом економічного управління підприємством.

Проведення внутрішнього контролю економічної безпеки підприємства дозволяє:

- оцінити дотримання всіх законодавчих вимог із забезпечення економічної безпеки підприємства;
- оцінити дотримання корпоративних заходів щодо забезпечення економічної безпеки;
- виявити та проаналізувати слабкі місця в системі економічної безпеки та спланувати роботу з їх усунення;
- підвищити рівень свідомості співробітників у сфері забезпечення економічної безпеки підприємства;
- запобігти економічним втратам та нанесенню збитку в будь-яких сферах діяльності підприємства.

Ефективне здійснення внутрішнього контролю за дотриманням функціональних обов'язків працівників бухгалтерської служби дозволяє уникнути негативних наслідків, які можуть призвести до появи помилок при реєстрації фактів господарського життя підприємства. До таких причин відносяться: завчасно сплановане викривлення показників звітності, а також навмисна підміна первинних документів; ненавмисне викривлення показників внаслідок незнання або неуважності; недосконалість організації бухгалтерського обліку через неврахування особливостей підприємства. Серед працівників підприємства також можуть бути шахраї, яких можна умовно розділити на дві групи:

– особи, уповноважені складати бухгалтерські записи можуть вчиняти розкрадання матеріальних цінностей підприємства шляхом внесення завідомо неправдивих даних до реєстрів бухгалтерського обліку;

– адміністративний персонал підприємства, який, здійснюючи “коригування” (перекручування) звітних даних, а також проводячи махінації шляхом переоцінки майна підприємства у власних цілях.

При використанні комп’ютерної форми ведення обліку зростає інтеграція контрольних дій, за рахунок чого забезпечується поєднання об’єктів контролю в ході перевірки господарської діяльності підприємства.

Внутрішній контроль щодо належного використання комп’ютерної системи бухгалтерського обліку передбачає здійснення комплексу заходів за дотриманням правил авторизації користувачів системи та своєчасності й правильності відображення ними в обліку господарських операцій.

Забезпечення внутрішнього контролю економічної безпеки в комп’ютерному середовищі має бути складовою частиною процесу її створення.

Управління комп’ютерними системами здійснюється за допомогою комбінації із засобів загального контролю і засобів контролю додатків. Загальний контроль відстежує процеси проектування, забезпечення безпеки, використання програмних продуктів та даних в межах існуючої інформаційної інфраструктури. В цілому він застосовується до всіх комп’ютерних програм і є поєднанням апаратних, програмних та ручних процедур, які разом створюють загальне контрольоване середовище.

Внутрішній контроль додатків програмних продуктів є специфічним для кожної окремої програми. Він включає інструменти контролю, специфічні для певної сфери застосування комп’ютерної системи.

Засоби загального контролю комп’ютерних систем бухгалтерського обліку є інструментами загального управління, що впливають на всю систему економічної безпеки підприємства. Загальний контроль комп’ютерних систем бухгалтерського обліку включає наступні елементи (рис. 4).

Суб’єкти внутрішнього контролю здійснюють контроль за процесом розробки системи та забезпечують управління ним на різних стадіях. Контроль процесу розробки встановлює контрольні точки, кожна з яких повинна відповідати певним вимогам, виконання яких є основою для ухвалення рішення про впровадження готової системи. Контроль процесу розробки також припускає

визначення рівня залучення користувачів на кожній із стадій розробки та перевіряє співвідношення витрат і вигод від використання нових технологій.

Рис. 4. Елементи внутрішнього контролю комп'ютерних систем бухгалтерського обліку з метою забезпечення економічної безпеки підприємства

Внутрішній контроль програмних засобів важливий для всіх типів програм, що використовуються в комп'ютерних інформаційних системах підприємств. Він призначений для спостереження за роботою системного програмного забезпечення і запобігання несанкціонованому доступу до нього. Це одна з найважливіших складових контролю за дотриманням економічної безпеки підприємства, оскільки системні програми виконують всі основні функції з обробки бухгалтерської інформації та файлів даних.

Внутрішній контроль устаткування забезпечує безпеку устаткування на фізичному рівні та відповідає за пошук несправностей. Доступ до устаткування дозволяється лише авторизованому персоналу. Крім того, обчислювальна техніка має бути захищена від пожеж, перепадів температури та вогкості. Підприємства, в діяльності яких використовується комп'ютерна обробка облікової інформації, з метою забезпечення контролю економічної безпеки, повинні приймати додаткові заходи щодо резервного копіюванню даних та дублювання пристроїв зберігання бухгалтерської інформації.

Контроль комп'ютерних операцій знаходиться у підпорядкуванні фахівців служби економічної безпеки підприємства, які забезпечують узгоджену та коректну обробку бухгалтерських даних в комп'ютерному середовищі та їх зберігання. До контролю комп'ютерних операцій також входять процедури встановлення програм, контроль їх роботи, операції резервного копіювання бухгалтерської інформації та її відновлення. Фахівці служби економічної безпеки можуть розробляти спеціальні інструкції на випадок непередбачених ситуацій, збоїв в роботі комп'ютерних програм для ведення бухгалтерського обліку та обчислювальної техніки.

Внутрішній контроль безпеки даних з метою дотримання економічної безпеки підприємства попереджує несанкціонований доступу до бухгалтерської інформації, її зміни або знищення. Він необхідний як для контролю даних, які обробляються в комп'ютерній інформаційній системі підприємства, так і для забезпечення безпеки носіїв інформації. При введенні бухгалтерських даних за допомогою комп'ютерів в різних підрозділах підприємства, потрібно приділяти особливу увагу процедурам авторизації користувачів. З метою забезпечення дотримання економічної безпеки у подібних ситуаціях необхідно використовувати декілька рівнів захисту бухгалтерської інформації:

- доступ до комп'ютерів може бути фізично обмежений (робота на них дозволяється тільки авторизованому персоналу);

- програмне забезпечення може бути захищене паролями, які вводяться при запуску певних додатків програмного забезпечення. Для реєстрації користувача в системі також необхідним є введення паролю;

- для окремих систем та додатків програмних продуктів можуть бути створені додаткові набори паролів та обмежень. Також можна розмежувати права доступу таким чином, щоб не кожен користувач комп'ютерної інформаційної системи підприємства мав можливість змінювати бухгалтерські дані в певних файлах. Певна частина користувачів зможе лише проглядати бухгалтерську інформацію, якщо це необхідно. У випадку, якщо бухгалтерська інформація не повинна надаватися користувачам, доступ до неї взагалі закривається для певних користувачів.

Адміністративний контроль за впровадженням комп'ютерної системи бухгалтерського обліку включає формалізовані стандарти, правила та процедури з метою загального контролю програмного забезпечення, виконання яких є обов'язковим. Найбільш важливими серед них є: розподіл функцій; процедур; спостереження та контроль за діяльністю співробітників.

Розподіл функцій в комп'ютерній системі бухгалтерського обліку передбачає планування функцій співробітників, що дозволяє звести до мінімуму ризик помилок або неправомірних маніпуляцій з бухгалтерськими даними. Співробітники служби економічної безпеки підприємства, відповідальні за роботу комп'ютерної системи, повинні також проводити всі необхідні дії із зміни та оновлення інформації, що зберігається в ній.

Процедури встановлюють формальні стандарти для засобів управління комп'ютерними системами бухгалтерського обліку. Всі процедури мають бути

задокументовані та затверджені керівництвом. Відповідно й обов'язки співробітників та користувачів комп'ютерної системи мають бути чітко визначені.

Спостереження та контроль за діяльністю співробітників забезпечує правильне та своєчасне виконання останніми всіх контрольних процедур. Інакше кажучи, навіть найвитонченіші процедури контролю можуть існувати лише на папері, а на підприємстві не застосовуватися.

Слід зауважити, що не всі інструменти контролю, наведені нами вище, можуть бути наявними в комп'ютерних інформаційних системах підприємств. Деякі комп'ютерні інформаційні системи вимагають більшого контролю, що залежить від важливості даних, що містяться в них та типу програмного забезпечення. З метою дотримання економічної безпеки підприємства контроль комп'ютерних систем бухгалтерського обліку може бути розділений на три основні групи:

- контроль введення даних;
- контроль обробки даних;
- контроль виведення даних.

Контроль введення даних призначений для перевірки точності та повноти даних перед введенням їх в комп'ютерну систему бухгалтерського обліку. Введені дані мають бути правильно конвертовані для подальшої обробки в системі. Помилки на цьому етапі можуть бути мінімізовані шляхом проведення основних операцій прямо з комп'ютерного терміналу або використання технології автоматичного формування первинних даних.

Контроль обробки даних забезпечує повноту та точність оновлення даних. На цьому етапі обробки даних необхідно застосовувати методики підрахунку контрольних сум, узгодження та контролю редагування.

Методика підрахунку контрольних сум полягає в порівнянні обсягу введених та оброблених даних бухгалтерського обліку. Оновлення даних може контролюватися за допомогою генерації контрольних сум під час процесу обчислень. Контрольні суми, такі як загальна кількість господарських операцій або обороти за звітний період, можуть порівнюватися вручну або за допомогою комп'ютера. У разі виявлення невідповідностей необхідно ретельно перевірити причини такої ситуації. При комп'ютерному порівнянні дані бухгалтерського обліку, що вводяться, порівнюються з інформацією, що зберігається в комп'ютерній системі бухгалтерського обліку. Більшість помилок виявляються на

етапі введення бухгалтерської інформації, але іноді виникає необхідність перевірки повноти оновлення інформації.

Контроль редагування, як правило, виконується під час введення даних в комп'ютерну систему. Проте деякі програми вимагають перевірки коректності даних під час їх оновлення.

Контроль виведення даних призначений для забезпечення точності та повноти результатів комп'ютерних розрахунків. Вони включають наступні інструменти:

- порівняння кінцевих контрольних сум з початковими та сумами, отриманими в процесі підрахунків;

- формальні процедури та документація, в якій перераховані користувачі бухгалтерської інформації.

Від того, наскільки підприємство використовує комп'ютерні інформаційні системи при здійсненні документування господарських операцій, залежить рівень економічної безпеки інформації. Впровадження та дотримання наведених вище видів контролю на підприємствах допоможе значною мірою посилити контроль за дотриманням економічної безпеки.

Здійснення перерахованих видів контролю покладається на фахівців служби економічної безпеки підприємства.

Внутрішній контроль економічної безпеки також включає аналіз політики безпеки підприємства та організаційно-технічних заходів із забезпечення режиму безпеки, оцінку їх відповідності вимогам та адекватності існуючим ризикам. Результати здійснення контролю є основою для формування подальшої стратегії забезпечення економічної безпеки підприємства. В процесі контролю здійснюється також перевірка ефективності існуючих організаційно-технічних заходів протидії загрозам економічній безпеці підприємства.

Обов'язковою складовою забезпечення контролю економічної безпеки підприємства виступає визначення її критерію. Під критерієм економічної безпеки підприємства розуміються ознака або певна кількість ознак, на підставі яких може бути зроблений висновок про те, чи знаходиться підприємство в економічній безпеці чи ні. Метою використання даного критерію є оцінка рівня економічної безпеки підприємства. Слід зазначити, що показники для визначення стану економічної безпеки повинні ґрунтуватись на планових та облікових даних господарської діяльності суб'єкта господарювання, що є важливим фактором при використанні даної оцінки в практиці.

Для цього доцільно досліджувати показники фінансової стійкості, безбиткової та ліквідності підприємства. У економічній літературі вже робилися спроби кількісної оцінки рівня економічної безпеки підприємства, що призвело до появи декількох підходів до оцінки рівня економічної безпеки підприємства. Як зазначає В.Л. Тамбовцев, для оцінки рівня економічної безпеки доцільно використовувати індикаторний підхід, в основу якого покладено застосування так званих індикаторів [4]. Відповідно до цього підходу індикатори є пороговими значеннями показників, які характеризують суб'єктів господарювання в різних сферах господарської діяльності та відповідають певному рівню забезпечення економічної безпеки. Визначення рівня економічної безпеки суб'єкта господарювання необхідно здійснювати шляхом співставлення (абсолютного або відносного) фактичних показників господарської діяльності з існуючими індикаторами.

Існує й інший підхід до оцінки рівня економічної безпеки підприємства, який може бути названий ресурсно-функціональним. Відповідно до цього підходу оцінка рівня економічної безпеки підприємства здійснюється на основі оцінки стану використання корпоративних ресурсів за спеціальними критеріями [2]. При цьому як корпоративні ресурси розглядаються чинники підприємницької діяльності, використовувані керівниками та менеджерами підприємства для виконання цілей бізнесу.

Ресурсно-функціональний підхід до оцінки рівня економічної безпеки підприємства є досить обширним. Спроба охопити всі функціональні сфери діяльності підприємства приводить до розмивання поняття економічної безпеки, а оцінка її рівня за допомогою сукупного критерію економічної безпеки, що розраховується на підставі поглядів кваліфікованих експертів з економічної безпеки підприємства, схильна до значного впливу суб'єктивної думки експертів. Як пропонує Є.А. Олейніков [6], об'єднання показників із застосуванням різних підходів, включаючи також і питому вагу важливості показників, передбачає зниження достовірності та точності оцінки.

Так, В. Забродським та Н. Капустіним запропоновано використовувати для оцінки економічної безпеки підприємства підхід, що відображає принципи та умови програмно-цільового управління і розвитку [1]. Відповідно до цього підходу оцінка економічної безпеки підприємства ґрунтується на інтеграції сукупності показників, що визначають економічну безпеку. Такий підхід відрізняється високим ступенем складності аналізу, що проводиться, з

використанням методів математичного аналізу. До того ж, запропонований автором підхід дозволяє оцінити рівень економічної безпеки підприємства, але, швидше, з позиції математика, а не менеджера.

Виходячи з результатів аналізу найбільш відомих підходів до оцінки рівня економічної безпеки підприємства, можна зробити висновок, що ці підходи досить складно використовувати для оцінки та контролю рівня економічної безпеки підприємства.

З метою дотримання високого рівня економічної безпеки на підприємствах необхідно систематично здійснювати її ретельний контроль. Контроль за дотриманням економічної безпеки полягає в ідентифікації всіх засобів контролю та оцінці їх ефективності. Фахівці служби економічної безпеки підприємства повинні володіти повною інформацією про всі бізнес-процеси, обладнання, системи комунікації, правила безпеки, системи контролю, організаційну структуру, співробітників, ручні процедури та окремі програмні продукти. З метою вирішення, які засоби управління необхідно використовувати, фахівці служби економічної безпеки повинні досліджувати всі доступні технології та порівняти їх економічну ефективність. Недостатній контроль в одному місці може бути компенсований посиленням контролю в іншому.

Якість економічної безпеки може бути підвищена шляхом виправлення помилок щодо захисту даних, які містяться в комп'ютерній інформаційній системі, тому їх пошук є одним із завдань служби економічної безпеки.

Регулярне проведення контролю якості даних є єдиним способом отримання уявлення про те, наскільки точні, повні та достовірні дані зберігаються в комп'ютерній інформаційній системі підприємства.

Ретельний та систематичний контроль за дотриманням належного рівня економічної безпеки в комп'ютерному середовищі дозволить підприємству визначити ефективність управління інформаційними системами. Регулярний контроль якості даних дозволяє підприємству забезпечити належний рівень повноти та точності бухгалтерської інформації, що зберігається в комп'ютерних системах.

Висновки. Забезпечення захисту бухгалтерської інформації на підприємстві та дотримання економічної безпеки можливе лише за умови комплексного застосування засобів та методів захисту інформації. Головною метою служби економічної безпеки на підприємстві є створення надійних умов функціонування підприємства, запобігання загрозам його безпеки, захист інтересів підприємства

від протиправних посягань, недопущення крадіжок фінансових та матеріальних ресурсів, розголошення, втрати, витоку, викривлення або знищення службової інформації.

Внутрішній контроль економічної безпеки підприємства передбачає здійснення процесу отримання об'єктивних, якісних та кількісних оцінок про поточний стан економічної безпеки підприємства відповідно до певних критеріїв та показників безпеки. З цією метою на підприємстві необхідно використовувати заходи контролю, які дозволять перевіряти ступінь дотримання економічної безпеки підприємства. Результати контролю безпеки дозволяють побудувати оптимальну з точки зору ефективності та витрат систему захисту бухгалтерської інформації, адекватну поточним завданням та цілям підприємницької діяльності.

Література

1. Забродский В. Теоретические основы оценки экономической безопасности отрасли и фирмы / В. Забродский, Н. Капустин // Бизнес-информ. – 1999. – № 15-16. – С. 35-37.
2. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО “Бизнес-школа “Интел-синтез”, 1997. – 228 с.
3. Структура та завдання служби інформаційної безпеки // Безопасность информационных технологий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.security.ukrnet.net/modules/news/article.php?storyid=15>
4. Тамбовцев В.Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура, проблемы / В.Л. Тамбовцев // Вестник МГУ. Сер. 6. Экономика. – 1995. – № 3. – С. 3-9.
5. Шлыков В.В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия / В.В. Шлыков. – СПб.: “Алетейя”, 1999. – 138 с.
6. Экономическая и национальная безопасность: [учеб.] / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: Экзамен, 2005. – 768 с.
7. Ярочкин В.И. Безопасность информационных систем / В.И. Ярочкин. – М. “Ось-89”, 1996. – 197 с.